

IRAK-SURİYE BÖLGESİNDE ABBASİ-KARMATİ MÜCADELESİ

*Abdullah EKİNCİ

GİRİŞ

Karmatiler, İsmaili hareketten ayrılan grubun adıdır. Karmati ismi, başlangıçta Kufe' nin kırsal bölgesinde İsmaili bir dai olan Hamdan Karmat'ın lakabına izafeten verildi. Ahvazlı bir dai tarafından İsmailiğe kazandırılan Hamdan'ın misyonerlik faaliyetleri yaklaşık 877 yılında başladı. Kayın biraderi ve yardımcısı olan Abdan, ona yardım etti. 899 yılında İsmaili harekette, liderlik ve doktrin konusundaki farklılıktan dolayı Hamdan, merkezi liderlikle ilişkileri kopardı. Kısa bir süre sonra da ortadan kayboldu ve kayın biraderi Abdan ise ilk başlangıçta merkezi liderliğe bağlı olan ikinci derecede bir dai olan Zikraveyh tarafından öldürüldü. 902'de Zikraveyh'in oğulları, Suriye'de bir çok kente saldırıp yağmaladılar. Suriye-Mezopotamya ve Batı İran Karmatileri, Ubeydullah el-Mehdi'nin iddialarını kabul etmeyi reddedip, Hamdanı desteklediler. Yemen'deki dava başlangıçta merkezi liderliğe sadık kaldı. Bahreyn'deki dailer ise Bahreyn Karmati devletini kurdular. Hamdan ve Abdan tarafından Bahreyn'e gönderilen Ebu Said el Cennabi, Bahreyn'deki Karmati devletinin kurucusudur. Misyonerlik faaliyetlerine 886/7 yılında başladılar.

Farklı bölgelerde yapmış oldukları faaliyetler, değişik devletler tarafından tepki ile karşılandı. Abbasi Halifeleri Irak, Suriye Karmatilerini, Sultan Gazneli Mahmud (388-421/998-1030), Multan ve Sind Karmatileri ile mücadele etti. Aynı şekilde Selçuklularda Bahreyn Karmatileri mücadele etti. Bahreyn Karmatilerinin merkezleri olan el-Hasa, 1077-1078 yılında, uzun bir kuşatmadan sonra, Selçukluların

desteği ile yerel kabileler tarafından alındı. Böylece yaklaşık iki yüzyıllık Karimatî hakimiyeti son buldu.

1. Karimatîlerin Irak'ta Ortaya Çıkışı ve Siyasi Faaliyetleri

İsmailîliğin 3/9. yüzyılın ikinci yarısındaki tarihi Taberî'nin Irak'taki Karimatî hareketi hakkında aktardıkları dışında, esas olarak hâlâ İbn Rızam ve Ahu Muhsin'in rivayetlerine dayanmaktadır. Muhammed b. İsmail'in ölümünden sonra, İsmailî hareketinin merkezleri önce Huzistan, daha sonra Selamiyye olmuştur. Bu hareket, Ebu'l-Hattap, Meymun el-Kaddah ve oğlu Abdullah'ın taraftarlarını örgütlemesi ile başladı.¹ 3./9. Yüzyılın ikinci yarısının hemen başlarında İsmailî önderliği çeşitli bölgelere, özellikle de Şii grupların başarı kazandığı Güney Irak ve çevresindeki bölgelere çok sayıda dai göndererek faaliyetlerini yoğunlaştırdı. İbn Nedim, İbn Rızam'a dayanarak Irak'taki İsmailî davasının Hicrî 261 yılında on iki imamların on birinci imamın ölümü ve son imamların gizliliğe çekilişinin hemen ardından örgütlendiğini bildirir. Aynı yıl ya da Ahu Muhsin'e göre 264/877-878 yılında Esat oğlu Hamdan Karimat Hüseyin el Ahvazî tarafından İsmailîliğe kazandırıldı. Hareket ideolojisini yaymak için Güney Irak'a gönderilen bu yetenekli dai burada Kufe'ye bağlı Sevad köyünde bir deveci olan Hamdan Karimat ile tanıştı.²

Hamdan'ın ikinci adı olan ve muhtemelen Aramiceden gelen Karimat kelimesi kısa bacaklı ya da kızıl gözlü anlamına geldiği söyle-

*Dr., *Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi*

¹ Meymun el Kaddah, ve Abdullah b. Meymun el Kaddah için bkz: İbn Nedim, *el Fihrist*, (Nşr: Rıza Teceddüd), Tahran, 1971, s. 238-239; Bağdadî, *el-Fark Beyne'l Fırak*, neşr. M. Muhiddin Abdulhamid, Kahire trz., s. 169;, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (trc. E. Ruhi Fiğlah), İstanbul, 1979, s. 253; İbnü'l Esir, el Kamil, s. 76; Makrizî, *İttî'azü'l Hunefa*, (nşr. Cemaluddin eş Şeyyal) Kahire, 1867, s. 22-29, 38-40; B. Lewis, *The Origins of İsmailism*, London 1940, s. 19-22, 34, 42, 54-67; W. İvanow, *The Rise of The Fatimids*, Bombay, 1942,, *The Alleged Founder of İsmailism*, Bombay 1940, II, s. 60; M. Th. Houtsma, "Abdullah" *İA*, I, 35; E. Ruhi Fiğlah, "Abdullah b. Meymun el Kaddah", *DİA*, I, s. 118; S. M.. Stern, "Abd Allah b. Meymun", *EP*, vol. I, s. 48

² İbn Tğriberdi, *Nücümü'z-Zahire*, Darü'l Kitap Neşri trz., 3-4, s. 77-78; İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut, 1982, VII, s. 44-445; W. Madelung, "Hamdan Karimat", *EP*, vol. III, Leiden, 1971, s. 123; Farhad Daftary, *The Ismailis: Their History and Doktrins*, Cambridge University Press 1990, s. 148

mektedir.³ Hamdan, başlıca bölgelere dailer göndererek, davayı Kufe'nin köylerinde ve güney Irak'ın başka kesimlerinde örgütlemeğe başladı. Kısa zamanda kendi adına izafeten Karmatî (çoğulu Karamita) olarak anılan çok sayıda yandaş kazandı. Bu terim daha sonraları Hamdan tarafından örgütlenmeyenleri de içererek bütün İsmaililer için ad olarak verildi. Bu dönemde, İsmaililik merkezi Suriye'de bulunan tek ve birleşik bir hareket durumundaydı. Karargahını Bağdat yakınındaki Kelvadh'a'da kuran Hamdan Karmat, kendileriyle ilişki içinde bulunduğu, ancak kimlikleri çok gizli bir sır olarak korunan merkezi önderlerin yetkisini kabul etmişti. Hamdan'ın hızlı başarısında önemli bir etken, Zenc İsyanı olarak bilinen Güney Irak'ı harap ederek Abbasilerin dikkatini İsmaililerden uzaklaştıran Zenci kölelerin on beş yıl süren ayaklanmasıydı. Irak Karmatileri, Hamdan'ın zencilerin lideri Ali b. Muhammed el Zenc'e ittifak önerisi yaptığı 267/880 yılına kadar sayıca dikkate değer bir sayıya ulaştı. Ne var ki, gücünün doruğunda bulunan zenci lider, Hamdan'ın önerisini geri çevirdi.⁴ Hareketin Irak'ta kazandığı başarı, 261/874-875'ten sonra Karmatilere yapılan atıfların ortaya çıkmasından da bellidir. Bununla birlikte, Hamdan'ın faaliyeti bu yıllarda daha önce başlamış olabilir. Çünkü 260/873-874 yılında ölen Nişabur'lu bilgin Fadl b. Şadan, Karamita aleyhine bir reddiye yazmış olduğu bilinmektedir.

İsmaililerin ihtilalci, mehdici hareketi, on iki imamcılarının bu hareketin çekingenlik ve siyasal güçsüzlüğünden hoşnut olmayan üyeleri arasında büyük başarı sağlamıştı. Dahası, on birinci imamlarının 260 yılında görünürde bir halef bırakmaksızın ölmesi İmami gruplar arasında karışıklıkların ortaya çıkmasına neden oldu. Bu koşullar altında Muhammed b. İsmail'in Mehdi olarak çok yakında döneceği, dini ve adaleti yeniden kuracağı düşüncesi Karmati taraftarlarına çok çekici geldi. Sonuçta kendi mezheplerinden hoşnutsuz olan Güney Irak'ta ve başka bölgelerdeki çok sayıda İmamî taraftarları, İsmaililerin saflarına

³ Bağdadi, s. 222; İbnü'l Esir, VII, s. 372; İsmail K. Poonawala, "Qaramatah" ER, Newyork 1987, XII, s. 126; W. İvanow, *The İsmaili Tradition Concerning The Rise of The Fatimids*, Oxfort Üniversitesi Press, 1942, s. 68-69

⁴ Taberi, *Tarihü't Taberi*, Leiden 1871-81, III, s. 2129-2127

geçti. Bu gelişme, hareketin, 3./9. Yüzyılın ikinci yarısında sağladığı büyük başarının başlıca nedeni olarak kabul edilebilir. Hamdan'ın baş yardımcısı ve kayın biraderi aynı zamanda ilk dönem İsmaililiğin en yetenekli dailerinden biri de Abdan'dır.⁵ Hareketlerinde büyük ölçüde bağımsız olan Abdan, Irak'ta ve muhtemelen Güney İran ve Bahreyn'de Zikreveyh b. Mihreveyh ve Ebu Said el Cennabî gibi çok sayıda dai'yi atamıştı. Merkezi idare, Irak'taki Karmatîlerden çeşitli vergiler alıyordu. Bunların en önemlisi üyelerin gelirlerinin beşte birinin "*Beklenen Kaim*" adına alınmakta idi. Hamdan, 277/890-891 yılında Karmatîler için, Kufe yakınlarında bir "*Dar el Hicr*";⁶ yani inançları için yurtlarından ayrılan müminlerin yaşayacağı bir kale veya düşüncelerini yayabileceği bir mekan yaptırıldı. Karmatîlerin bu faaliyetlerine rağmen yine de Karmatî hareketi, zenci isyanından beri Güney Irak'ta denetimlerini etkili bir biçimde yeniden kuramamış olan Abbasîlerin dikkatinden kaçmaya devam ediyordu.⁷ Abbasîler, ancak Taberi'nin Sevad Karmatîlerinin etkinliklerini hızlandırdıkları yıl olarak işaret ettiği 278/892 yılında Kufe'den gelen raporlar sayesinde tehlikenin farkına varmaya başladı.⁸ Buna rağmen, ilk açık protestolarını 284/897'de yapan Karmatîlere karşı harekete geçemediler. Bununla birlikte, Halife el-Mutedit (279-289/889-902) Irak'ta bir Karmatî ayaklanmasına izin vermedi. 287-279/900-902 arasında ardarda yapılan üç isyan girişimi başlamadan bastırıldı. Abbasi Halifeleri ile Karmatî dialogunu anlatan şu ifadeler ilgi çekicidir. Irak bölgesindeki Karmatîler, 289/ 901-902 yılında Kufe'nin Sevad bölgesinde bir hayli yayılmış, bunun üzerine el-Mutezid, Ahmed b. Muhammed b. el Tai'nin kölelerinden olan Şebel'i onlarla savaşması için göndermişti. Şebel onlara karşı zafer elde edip "Ebu'l Fevaris" ismiyle tanınan reislerini ele geçirerek Mutezid'e gönderdi. El-Mutezid onu

⁵ İbn Nedim, *el-Fihrist*, neşr. Rıza Teceddüd, Tahran 1971, I, s. 187-189; Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihanguşa*, çev. Mürsel Öztürk, III, Ankara, 1999, s. 510

⁶ Dar'ül Hicr'in fonksiyonları için bkz, Abdullah Ekinci, *IX-XI. Yüzyıllarda Karmatîler'in Siyasi, Sosyal ve İktisadi Faaliyetleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Elazığ 2002, s. 221

⁷ Philip K. Hitti, *History of Syria*, London 1957, s. 560-561

⁸ Taberi, II, s. 9-11

huzuruna aldırıp şöyle dedi: “Söyle bakalım, sizler gerçekten Allah’ın peygamberlerinin ruhlarının cesetlerinize girip de sizi güzel işler yapmaya muvaffak kıldığına ve yanlışlıklardan koruduğuna inanıyor musunuz?” Adam ise . “Be hey adam! Allah’ın ruhu cesetlerimize girse bu sana ne fayda verir ? Seni ilgilendirmeyen meseleleri karıştırma, ilgilendiren bir husus varsa sor,” şeklinde cevap verdi. Bunun üzerine el-Mutazid: “ Peki, beni ilgilendiren meselelerde sizler ne diyorsunuz ?” Karmati, bu defa şunları söyledi: “Resulullah (sav) vefat ettiğinde atanız Abbas hayatta idi; hilafet iddiasında bulundu mu veya ashabdan hiç kimse ona biat etmeye yanaştı mı ? Arkasından Ömer vefat etti ve hilafet işini ashab arasından altı kişilik bir şuraya havale etti. Yine Abbas’a bu konuda görev vermedi ve bu işi size havale etmedi. Peki bunlar böyle olduğuna göre hilafete nereden hak kazandınız. Bu, ashabın senin atandan hilafeti uzaklaştırdıklarında ittifak ettiklerini gösterir.” Karmati’nin bu sözleri üzerine el-Mutezid derhal götürülmesini ve kendisine işkence edilmesini emretti. Kemikleri sıyrılcaya kadar işkence altında kaldı, sonra elleri ve ayakları kesilerek öldürüldü.9

Hamdan ile Abdan’ın yaydığı görüşler; Nebahti ve el Kummi’nin Karmatilere atfettikleri ile sonradan İbn Rizam-Ahu Muhsin rivayetlerinin de de doğrulanan görüşler aynı paraleldedir. Bu dönemin Irak Karmatilerinin görüşleri ile diğer Karmati (İsmaili) kesimlerinin görüşleri arasında önemli bir fark olduğunu gösterir hiçbir belirti yoktur. Buna rağmen Hamdan ile Abdan’ın adlarının hiçbir ilk dönem İsmaili kaynağında geçmeyişi ilgi çekicidir. Bunun nedeni bu iki liderle hareketin merkezi önderliği arasında sonradan ortaya çıkan görüş ayrılığı olabilir.

Bu dönemde, Hamdan’ın kayınbiraderi ve hareketin fikir babası olarak kabul edilen Abdan’ın öldürülmesi ile Zikraveyh b. Mihraveyh’in faaliyetleri başladı. Zikraveyh hem Suriye hem de Irak üzerinde hak iddia ederek 289-294/902-907 yılları arasında adı geçen bölgelerde bağımsız bir şekilde hareket etmeye başladı. Zikraveyh’in bu dönemdeki faaliyetleri merkezi idareyi ele geçirmeye çalışan Ubey-

9 İbnü'l Esir, VII, s. 427

dullah el-Mehdi için büyük tehlike arz etmekte idi. 312/924-925 yılında el-Muktedir Kufe'yi Karmatilerden korumak üzere Yakut'u göndermek istedi. Yakut da kalabalık bir orduyla yanına oğulları el-Muzaffer ve Muhammed'i alarak harekete geçmiş ve bu ordu için muazzam masraflar yaparak Karmatilerle mücadele için hazırlık yapmaya başladı. Ancak tam o sırada Karmatilerin geri döndüğü haberi ulaştınca Yakut, Kufe'ye gitmekten vazgeçmişti.¹⁰

316/928-929 yılında Ebu Tahir'in yapmış olduklarından çekinen Irak Sevad bölgesinde Karmati grubuna bağlı olan bazı gruplar korkularından itikatlarını gizlemeye başlamışlardı. Ancak bu arada itikatlarını açığa vurarak Vasıt bölgesinde on bin kişiden daha fazla bir kalabalık toplanarak başlarına Hureys b. Mesud adıyla bilinen birini emir tayin ettiler. Aynu't-Temr'de de kalabalık bir kitle, başlarına İsa b. Musa adında birini Mehdi tayin edip, hepsi birlikte Mehdilik davasına çağrıda bulunmaya başladılar. İsa b. Musa, Kufe'ye gelip şehrin dışında karargahını kurmuş şehrin haracını toplayarak Sevad'da görevli olan kimseleri de buradan uzaklaştırmıştı. Bölgede Hureys b. Mesud da el-Muvaffaki adındaki Karmati reisi, büyük bir ev yaptırarak ona "*Daru'l Hicre*" adını vermiş oldukları propaganda evi yaptı. Buradan bölgeye tamamen hakim olmak, etrafta yağma yapmak ve insanlara hakaretler ederek onları esir alıp bir kısmını da öldürmeye başladılar. Bu sırada Vasıt'ta harp işlerinin başında bulunan Benni b. Nefis onlarla mücadele etmeye çalıştı ise de mağlup oldu. Bunun üzerine el-Muktedir Billah, Hureys b. Mesud ve yanında bulunanların üzerine; Harun b. Garib'i; Kufe'de bulunan İsa b. Musa ve yanındakilerin üzerine de Safi el Basri'yi gönderdi. Harun ve Safi üzerilerine gönderdikleri, Karmatileri mağlup ederek dağıttılar. Ayrıca onlardan bir kısmını esir aldı ve esirlerden çok daha kalabalık bir kitle de öldürüldü ve sancaklarına el konuldu. Bu sancakların üzerlerine bazı ayetlerin yazılmış olması ilgi çekicidir.¹¹ Bu sancaklar alınıp Bağdat'a getirildi. Neticede Sevad bölgesinde bulunan Karmatilerin hakimiyetlerine son verildi.

¹⁰ İbnü'l Esir, VIII, s. 126

¹¹ Sabit b. Sinan b. Kurra'ya göre bu ayetler, eş-Şuara 28/5, Kasas, 28/5

Böylece İslam dünyası bu Karmati kitlesinin bölgede yapmış oldukları siyasi ve sosyal propagandalarından bir dönemlikte olsa kurtuldu.¹²

2. Suriye ve Mezopotamya’da Karmatiliğin Yayılması ve Zik-reveyh’in Siyasi Emelleri

Abdan’ın öldürülmesinden sonra saklanmak zorunda kalan Zik-reveyh b. Mihraveyh ise, bir süre sonra ortaya çıkarak 289-294/902-907 tarihleri arasında Irak ve Suriye’de düzenlediği Karmatî isyanlarında Ubeydullah’a karşı isyankar niyetlerini açığa vurdu.¹³ Abbasi halifesi el-Mutedid yaşadığı sürece planlarını etkili bir biçimde uygulayamamıştı. Ancak sonraki halife el-Muktefi’nin (289-295/902-908) iktidara geçmesiyle faaliyetlerini yoğunlaştırdı. Propagandasını Semave çölünde yaşayan ve Kufe ile Şam arasındaki ticaret yolunda taşımacılık yapan Kelb bedevilerine yöneltmişti.¹⁴ Kelb aşiretinin yanına gitmesi için 289/902’ de oğullarından Hüseyin’i ya da Hasan’ı Suriye bölgesine gönderdi. Hüseyin, Kelb kabilesinden Benu’l Ulays ve kısmen de Benu’l Esbağ oymakları arasında taraftar buldu. İsmaililiği kabul eden bu oymaklar, Fatımiyyun adını benimsediler. Bu durum ileride Afrika’da Fatimi devletini kuracak olan Ubeydullah el-Mehdi’nin işine yarayacaktı. Sahib el Şam ve Sahib el Hal unvanlarıyla bilinen Hüseyin’e Sahib el-Naka ve Şeyh unvanlarıyla tanınan kardeşi Yahya da katıldı. Muhammed b. İsmail’in soyundan geldiği iddiasında bulunan Yahya, İsmaililiğe yeni kazanılmış olan Bedevilerin başına geçti.¹⁵ 289 (901-902) yılında Karmatiler Şam bölgesinde Bedevilerden bir çok kimseyi topladılar ve Dımaşk’a geldiler. Bu dönemde Dımaşk valisi, Harun b. Humaraveyh b. Ahmed b. Tulun’un atamış olduğu Tuğç b. Cuff idi. Tuğç ile Karmatiler arasında bir çok çarpışma meydana oldu.¹⁶ Bu mücadeleler de Karmstiler üstün geldiler. Ne var ki,

¹² İbnü’l Esir, VIII, s. 156; Sabit b. Sinan b. Kurra, *Tarihü’l Karamita*, ed. S. Zekkar, Darü’l Hasan 1986, s. 51-52

¹³ El-Mesudi, *el-Tenbih* ve’l İsrâf, Beyrut 1965, s. 370-376; Taberi, III s. 17-21

¹⁴ El-Mesudi, *Murucu’z-Zehap*, IV, Beyrut Trz, s. 280

¹⁵ Taberi, s. 9; Farhad Daftary, s. 163

¹⁶ Karmati Tolunoğulları mücadelesi için bkz. Sabit b. Sinan b. Kurra, s. 16-18; Taberi, X s. 94-95; Kazım Yaşar Koprıman, “Tolunoğulları” *DGBİT*, V, Konya 1994, s. 67

Yahya'nın başarısı kısa ömürlü oldu. O dönemlerde, Mısır ve Suriye'nin Abbasilerden özerkliğini kazanan ilk yerel hanedan olan Tulunoğulları'nın elinde bulunan Şam'ı kuşattığı sırada, 290/903 yılında öldürüldü.¹⁷

Şam bölgesindeki Karmatî hareketinin ortaya çıkışı Zikraveyh'in faaliyetleri sonucunda olmuştur. Zikraveyh b. Mikraveyh, el-Mutezid'in ordularının sürekli olarak Kufe Sevad bölgesinde Karmatîleri takibata uğrattığını ve durmadan adamlarının öldürüldüğünü görünce Kufe ve çevresinde bulunan bedevi kabilelerinden Esed, Tayy ve diğer kabilelerine varıp onları kendi tarafına çekmeye çalışmış, ancak hiçbirisi ona yanaşmamıştı. Bu kabilelerden yüz bulmayınca çocuklarını, Şam'ın güneyine yerleştirmiş olan Kelb b. Vebre kabilesine yolladı. Onlardan yardım isteyip kendisine tabi olmalarını teklif ettiyse de bu sefer de ona kimse yanaşmadı. Ancak bu kabilelerin bazı kollarından destek gördüler. Özellikle Benu el-Uleys b. Damdam b. Adıyy b. Habbab diye isimlendirilen kol, bu çağrıya icabet etti. Sözü edilen kabilenin bu kolu H. 289 yılında es-Semave¹⁸ denilen yerde Yahya diye bilinen Zikraveyh'in oğluna biat etmişlerdi. Yahya'nın künyesi Ebu'l Kasım olup, ona "eş-Şeyh" lakabını vermişler ve kendisinin Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İsmail b. Cafer b. Muhammed b. Ali el-Hüseyn b. Ali b. Ebi Talib olduğunu iddia etmekte idi.¹⁹ Zikraveyh, ülkenin çeşitli yerlerinde kendisine tabi yüz bin kişinin olduğunu iddia ediyordu. Zikraveyh bindiği devenin ehil kılındığını, şayet bu deveyi takip ederlerse zafere ulaşacaklarını iddia ediyordu. Benu'l Esbağ'dan kendilerine "Fatmîler" adını veren bir grup ona uyararak ve ortaya attığı bu yeni harekete tabi oldular. El-Mutezid'in kölesi Şebel üzerlerine yürüyerek bunlarla mücadele etti. Ancak Şebel,

¹⁷ İbn Tağriberdi, *Nücumü'z-Zahire*, 3-4, s. 49-51

¹⁸ Bu isim Kufe ile Şam arasında bulunan sahraya verilmiş olup genellikle Kelb kabilesinin egemenliği altında idi. Şehabettin Ebi Abdullah el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Buldan*, "es-Semave", mad.

¹⁹Aslında Muhammed b. İsmail'in Abdullah adında bir oğlunun olmadığını kaynaklar bildirmektedir.

Rusafe²⁰ denilen yerde pusuya düşürülerek katledildi. Karmatîler Rusafe mescidini yaktılar, bununla da yetinmeyip Tuğç b. Cuff'ın yönetiminde bulunan Harun b. Humareveyh hakimiyetindeki bölgelere ulaşınca kadar önlerine gelen bütün köy ve kasabaları harap ettiler. Nihayet Harun b. Humareveyh'in Tuğç b. Cuff'a ikta olarak verdiği köye geldiler, burayı da tahrip ederek halkından çok kimseyi öldürdüler; köye çeşitli baskınlar düzenleyerek etrafı yağmaladılar, onlara karşı koymak isteyen Tuğç'u birkaç kez yenilgiye uğrattılar.²¹

Bu yıl içinde el-Mutezid Kufe'nin her yerine yayılmış olan Karmatîlerin üzerine bir tabur askeri yollamak suretiyle onları yenilgiye uğrattı. Halife el-Mutezid'in vefatından sonra 290/902-903 yılında Karmatîlerin durumu bir hayli güçlendi. 290 yılının Mart ayında Tuğç b. Cuff, kölelerinden Beşir komutasında bir orduyu Dımaşk'tan Karmatîler üzerine gönderdi. Ancak giriştikleri çarpışmalarda Beşir komutasındaki orduyu hezimetle uğratarak Beşir'i katlettiler. Karmatîler bu olaydan bir müddet sonra Dımaşk üzerine yürüyüp şehri muhasara altına almış, halkını bir hayli sıkıştırmış ve meydana gelen çarpışmalarda Tuğç'un adamlarından bir hayli insan öldürülmüş ve onlardan çok azı kurtulabilmişti. Neredeyse şehir halkı tamamen yok edilecekti. Bunun üzerine Bağdat halkından bir grup bir araya gelerek halifenin huzuruna çıkmışlar, durumu ve endişelerini bildirmişlerdi.²² Halife, onlara bu işi halledeceğine dair söz verdi. Diğer taraftan Mısırlılar da Şam halkına Bedr'in komutasında yardım göndermişlerdi. Bu yardımların gelmesi üzerine Karmatî şeyhi ve kumandanı ile girdikleri çarpışmalarda onu Şam kapısında katlettiler. Mağribliler'den birisinin attığı bir mızrak ve bir neftçinin de attığı ateşli bir okla öldürülüp aynı zamanda yakılmıştı. Karmatîlerden de bu sırada birçok kimse öldürülmüştü. Zikreveyh ve oğullarının düşmanca niyetlerinin farkında olan Ubeydullah, Karmatîler 290/903'te işgal etmeden evvel Se-

²⁰ Şam'da birçok bölgede bulunmaktadır. Ancak bunların en tanınmışı Kufe'nin batısında bulunan Hişam b. Abdülmelik' ait olanıdır. Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l Buldan*, "Rusafe" mad.

²¹ İbn Tağrıberdi, s. 50-51; İbnü'l Esir, VII, s. 426-427; Sabit b. Sinan b. Kurra, s. 16-17

²² Sabit b. Sinan, s. 19; Taberî'de bir grup tüccar olarak geçmektedir. Taberî, s. 2222; İbn Adim, *Buğyetü'l Taleb fi Tarihi'l Halep*, ed. Suheyl Zekkar, s. 275

lamiyeye'yi terk etmişti. Kendisinden sonra liderliği kardeşi Hüseyin, Sahib el Şama unvanı ile liderliği üstlendi. O da Muhammed b. İsmail soyundan geldiği iddiasıyla Emir el Mü'minin ve Mehdî unvanlarını alarak birçok kasabayı işgal etti. Bu faaliyetleri ile Suriye'de otoritesini hissettirdi. Sahib el Şama Selamiye halkına karşı genel bir katliam emri verdi. Aynı şekilde Ubeydullah'ın evinin yakılmasını ve arkada bıraktığı aile üyelerinin ve yakınlarının öldürülmesine onay verdi. Kısa bir süre sonra yetişen Abbasi ordusu, Karmatileri ağır bir yenilgiye uğrattılar, yakalanan Sahib el Şama halife el Müktefi'nin huzuruna götürüldü ve onun emriyle idam edildi. Böylece, Zikreveyh'in oğullarından biri daha Karmati hareketini Suriye'de canlandırmak uğruna öldü. Ancak bu ölüm de Zikreveyh'in ihtirasına son vermedi. "Şeyh" diye isimlendirilen Yahya'nın öldürülmesi üzerine adamları kardeşi el-Hüseyin'in etrafında toplandılar. O da kendisine isim olarak "Ahmed", künye olarak da "Ebu'l Abbas" olarak faaliyetlerine başladı. Karmatilerin yeni reisi çöllerde yaşayan Bedevîleri kendi hareketine davet etti. Bir çok kimse onun bu davetine icabet edince yeni baştan güç kazanmış ve etrafa korku salmaya başladılar. Bu arada yüzünde bir ben belirmiş, bunun Allah'tan bir ayet ve mucize olduğunu iddia etmeye başladı. İyice güçlenen bu Karmati şeyhi Dımaşk üzerine yürüyerek şehri muhasara altına aldı. Ancak şehir halkı ona bir miktar haraç vermeyi taahhüt edince onlarla sulh yaparak çekildi.²³ Buradan Humus dolaylarına giden Karmatiler, Humus halkıyla giriştikleri çarpışmalar sonunda şehre hakim oldular. Humus minberlerinden adına hutbe okunmaya başlandı. Hutbelerde Hüseyin'e el-Mehdi Emirü'l Müminin olarak okunmaya başlandı. Arkasında amcasının oğlu olan İsa b. el-Mehdi de Hüseyin'in yanına gelmişti. Bunun adı Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. İsmail idi. Onun, "el Müddessir" olduğu iddia edildi. Aynı ailenin başka bir ferdi de "el-Mutavvik" lakabı ile bölgede faaliyet yapmakta idi. Bu Karmati ellerinde bulunan Müslüman esirlerin öldürülme işini üstlenmişti. Humus halkının korkularından ona itaat edip, şehrin kapılarını açtılar. Bu başarılarından cesaretlenen Karmatiler buradan Hama, Maarratu'n-Numan'a ve diğer yakın şe-

²³ Taberi, II, s. 22-25

hirlere giderek halklarıyla giriştikleri savaşlarda çok kimseyi öldürdüler. Hatta kadın ve çocukları bile kılıçtan geçirdiler. Oradan Baalbek'e gidip şehir halkını kılıçtan geçirdiler. Burada kent halkından çok azı kurtulabilmişti. Sonra Selamiyye'ye gidip şehri kuşattıysa da önce şehir halkı onu içeriye girmekten alıkoymuş, bunun üzerine onlarla barış yapıp eman vermiş ve bu eman üzerine kapıları ona açmışlardı. Şehre girdikten sonra Haşimoğullarından başlayarak şehirde bulunan bir grup insanı, bebek, yaşlı, fakir demeden en son ferde kadar kılıçtan geçirdiler. Ardından kent sakinlerinin sürülerini ve çocuklarından önüne geleni öldürmeye başladılar. Şehri terk ettiklerinde şehirde hiçbir canlının kalmadığı kaydedilir.²⁴

Karimatî şeyhi Ebu Şame, civar köylere baskın yapıyor, buradan esirler alıp insanları öldürüyor ve yolculara büyük bir korku veriyordu.²⁵ Şam ve Mısır halkı, Karmatîlerin bu yağmalama ve halkı katletmelerini el-Müktefi'ye şikayet ettiler. Halk, el-Müktefi'ye mektuplar yazıp Karmatîleri şikayet ediyor ve onlardan çektikleri eziyet ve sıkıntıları bildiriyorlardı.²⁶ Mektuplarında bir çok kimsenin öldürüldüğünü, bir kısmının esir alındığını bildirdikleri gibi şehirlerinin harap olduğunu da ifade ediyorlardı. Bunun üzerine el-Müktefi derhal bir ordu hazırlanmasını emretti. Ramazan (Temmuz/Ağustos) ayında Bağdat'tan hareket eden bu ordu Bağdat'tan Şam'a gitmek üzere yola koyuldu. Buradan da Musul'a hareket etti. el-Müktefi bir ordu ile birlikte Şam'a doğru yol alırken öncü kuvvetler olarak gönderdiği on bin kişinin başında da Ebu'l Ağarî önden gidip Halep yakınlarında bir yerde karargah kurmuştu. El-Karimatî, Ebu'l Ağarî'nin karargahını ani bir baskınla basıp onlardan bir çoğunu öldürdü. Ancak Ebu'l Ağarî bin kişilik bir kuvvetle kurtulup Haleb'e girdi. Bunun üzerine el-Karimatî Ebu'l Ağarî'yi takip ederek Halep kapısına gelip dayandı. Ebu'l Ağarî da yanında bulunan adamlarla ve şehir halkıyla birlikte el-Karimatî ve ordusuyla savaşa tutuşup nihayet geri dönmek zorunda kaldı. O sırada halife el-Müktefi emrinde bulunan orduyla birlikte Rakka şehrine

²⁴ İbn Adim, s. 275

²⁵ Sabit b. Sinan, s. 19-20; İbnü'l Esir, VII, s. 436-437

²⁶ İbnü'l Esir, VII, s. 438

girdi. Oradan Karmatîler üzerine, Muhammed b. Süleyman el-Katib komutasında bir orduyu Haleb'e yolladı.

Karmatîler Mısır ordularının gücüne, cesaretine çarpışmadaki dayanıklılıklarına karşı mukavemet edememişti. Mısır ordusu Karmatîleri eşi görülmemiş bir yenilgiye uğrattılar. Bu çarpışmada Karmatîlerden sağ kalanlar çöle doğru kaçtılar.²⁷ Bunu haber alan halife el-Müktefi derhal bunları takip etmek üzere el-Hüseyn b. Hamdan ve diğer kumandanlarla birlikte bir ordu gönderdi. ²⁸ 6 Muharrem/ 23 Kasım 291/903'da Muhammed b. Süleyman ve Ebu Şame adlı Karmatî reisi Hama'ya on iki millik bir mesafede iki ordu karşı karşıya geldi. Karmatî reisi adamlarını ileri göndermiş, kendisi de yanında bulunan bir grup adamıyla ve topladığı büyük ölçüde mallarla geride kalmıştı. Halifenin askerleriyle Karmatîler arasında savaş birden patlak verdi ve şiddetlendikçe şiddetlendi. Çarpışmaların sonucunda Karmatîler büyük bir hezimete uğradı, erkeklerinden birçoğu öldürüldü, bir çoğuda esir alındı. Nihayet çölde darmadağın olup etrafa savrulup gittiler, halifenin askerleri de onları takip etti.²⁹

Ebu Şame adlı Karmatî lideri, yandaşlarının yaşadığı bu olumsuz durumu görünce elindeki malları "Ebu'l Fazl" künyeli kardeşine teslim etti. Çölde bir yere gitmesini ve kendisinin ortaya çıkıp çağırması ile geri dönmesini emretti. Ebu'l Fazl da amcası oğlu el-Müdesir ve bunun yardımcısı el-Mutavvik'i ve Rum asıllı kölesi ile Kufe'ye hareket etti. Burada kendisiyle birlikte gelenlerden bir kısmını ihtiyaç duydukları malzemeleri almaları için "İbn Tavk" diye adlandırılan birinin başkanlığındaki grubu ed-Daliye şehrine gönderdi.³⁰ Halktan bir grup bunları tanıdı ve bölgenin valisi Ahmed b. Muhammed b. Keşmird'in vekili vali Ebu Hubza'ya götürdüler. Vali, İbn Tavk'ı sorgulayarak ondan bilgi aldı. İbn Tavk, Karmatî reisinin (Ebu Şame) tepenin arkas-

²⁷ Sabit b. Sinan b. Kurra, s. 22

²⁸ İbnü'l Esir, VII, s. 439; Sabit b. Sinan b. Kurra, s. 22

²⁹ Kemaleddin Ömer b. Ahmed b. Ebi Cerrad, *Zubdetü'l Halep min Tarihü'l Halep, Dimaşk*, 1997, I, s. 93-95

³⁰ ed Daliyye, Fırat'ın kıyısında bulunan bir şehrin adıdır. Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l Buldan*, III, s. 433

ında üç adamıyla kendisini beklediğini söyleyince hemen söylenen yere gidip Karmatî reisini yakalayıp İbn Keşmird'in huzuruna getirdiler. Yakalanan Karmati reisi beraberindekilerle birlikte Rakka'da bulunan halife el-Müktefi'ye yollandı. el-Müktefi'nin askerleri de Karmatîleri bir süre takip ettikten sonra, onlardan birçok adamı öldürüp bir kısmını da esir aldıktan sonra nihayet geri dönmüşlerdi. Bu çarpışmalarda el-Hüseyn b. Hamdan, Karmatîlerle yapılan savaşlarda, orduda bulunan kahramanlıkları ile öne çıkanlardan biri idi. Öyle ki cesaretinden dolayı darb-ı mesel olmuştu. Muhammed b. Süleyman ona ve Şeybanoğullarına bir teşekkür mektubu yazdı. Şeybanoğullarının bu çarpışmalar sırasında Karmatîlerin hezime uğramasında, onlardan çok sayıda adam öldürülüp, birçok adamın esir alınmasında ve hatta çok azı müstesna kölelerinin de yakalanmasında büyük rolü olmuştu.

Muhammed b. Süleyman halifeye övgü dolu bir mektup yazarak muharebe meydanında Karmatîleri ağır bir şekilde yenilgiye uğrattıklarını, onları kılıçtan geçirdiklerini, üzerlerine yürüyerek onları dağıttıklarını ve bir kısmını esir aldıklarını bildirdi. 26 Muharrem/20 Aralık pazartesi günü Ebu Şame beraberinde el-Müdesir ve el-Mutavvik olduğu halde iki hörgüçlü bir devenin üstünde Rakka'ya getirildi.³¹ Bunun üzerine el-Müktefi askerleri Muhammed b. Süleyman'ı bırakarak kendisi bu Karmatî ileri gelenleriyle birlikte Bağdat'a doğru yola koyuldu. Karmatî lideri Bağdat'a bir fil sırtında getirilmiş, adamları da develere bindirilerek şehre girmişti. El-Müktefi bunların Muhammed b. Süleyman gelinceye kadar hapse atılmalarını emretti. Nihayet Muhammed b. Süleyman da Bağdat'a ulaştı ve Karmatîlerin ileri gelenleriyle yollarda rastladıklarını da alıp Bağdat'a getirdi. El-Müktefi bunların ellerinin ve ayaklarının kesilmesini ve sonra da boyunlarının uçurulmasını emretti. Sonra daha evvel hapse atılanlar da çıkarılarak onlar da aynı işleme tabi tutuldu. Reisleri olan Ebu Şame'ye iki yüz kırbaç vurulmuş,³² sonra her iki eli kesilmiş, kanının durdurulması

³¹ Taberî, s. 2238

³² Sabit b. Sinan b. Kurra, bu sayıyı 100 kırbaç olarak vermektedir geçmektedir. Sabit b. Sinan b. Kurra, *Tarihü'l Karamita*, s. 24

için de elleri kızgın yağlara batırılıp kızartılmıştı. Nihayet baygın düşen bu Karmatî reisi baygınken götürülüp ateşle dağlanmış, yan taraflarına yanmakta olan ağaç direklerle bastırılmış, bu işlem yapılırken gözlerini açıp kapamaya başlayınca bu şekilde ölmesinden korktukları için hemen boynunu vurmuşlardı.³³ Karmati gruplarına reva görülen bu cezalar, bu grupların bölge sakinlerine vermiş oldukları siyasi ve sosyal huzursuzlukların bir sonucu olsa gerekir.

Bu arada Karmatî savaşıdan kurtulan ve Karmatî eşrafından biri olan İsmail b. en-Numan, Karmatîlerden sağ kalan tek lider idi. Ulays oğullarından idi. el-Müktefi ona bir mektup yazıp eman vereceğini söyleyince, o da yüz altmış küsur adamla birlikte el-Müktefi'nin huzuruna geldi. Halife bunlara bir miktar mal verip Kasım b. Sima'nın rehberliğinde onun iktalarından Malik b. Tavk'ın sahip olduğu er-Rahba'ya gidip bir müddet orada oturdu. Ancak Kasım b. Sima'yı ortadan kaldırmak için bir komplo yapmaya niyetlenmiş ve Kurban Bayramı sabahında Müslümanlar namazda iken er-Rahba'ya saldırıp yağmalamayı kararlaştırmışlardı. Başka toplulukların bunlara katılmasıyla sayıları hayli artmıştı. Düşüncelerini eyleme dönüştürmeden, Kasım b. Sima kendisine karşı bir komplo düzenlendiğini fark eder. Bunların bir kısmını katleder. Geri kalan kısmı ise, tekrar itaat ederek Kasım b. Sima'nın yanında kaldılar. Karmatîlerden bir grup, Zikreveyh'ten gelen mektup üzerine tekrar harekete geçtiler. Zikreveyh'ten gelen mektupta Ebu Şame ile kardeşi şeyhin öldürülmesine dair kendisine vahiy geldiğini, asıl imamlarının (Mehdi) gizli olduğunu ve bu olaydan sonra tekrar yeryüzünde görüneceğini bildirmekte idi.³⁴

Bu olaylardan sora Müktefi, ordu katibi Muhammed b. Süleyman'a ve diğer komutanlardan bir gruba hil'atler giydirerek Karmatî komutanlarından birçok kimseyi öldürdüğü, ülkeyi yönetmekten âciz olduğu görülen Mısır emiri Harun b. Humareveyh'in elinde bulunan memleketlerin alınması için onları Şam ve Mısır'a gönderdi. Muhammed b. Süleyman, el-Müktefi'nin emri üzerine Recep (Mayıs-Haziran) ayında on bin kişilik bir orduyla Bağdat'tan ayrılarak Şam ve Mısır'a doğru

³³ Sabit b. Sinan b. Kurra, s. 24-25; Taberî, s. 2236-2243; İbnü'l Esir, VII, s. 442-443

³⁴ Taberî, s. 2246-2247; İbnü'l Esir, VII, s. 443-444; Sabit b. Sinan, s. 25

yöneldiler.³⁵ Karmatilerin bölgedeki faaliyetleri Tolunoğulları'nın yıkılışına da neden olmuştur. Ziraveyh, 293/905-906 yılında Suriye'deki taraftarlarının başına "Nasr" diye adlandırılan ve "Ebu Ganim" künyeli Abdullah b. Said adıyla anılan birini Ebu Şame (Benli Adam)'ın öldürülmesinden³⁶ sonra el-Felluce yakınlarında er-Râfuka denilen yerde çocuklara ders vermekle görevlendirmişti. Daha sonra Zikraveyh b. Mihraveyh, Nasr b. Abdullah b. Said'i ortaya çıkardı. İbnü'l Esir ise kendisi Kelb kabilesi ile diğer Arap kabilelerine uğrayarak onları görüşlerine davet etmeye başlamış, ancak hiçbir kimse onun bu davetini kabul etmemişti. Ancak Beni Ziyad kabilesine mensup ve Mikdam b. Kayyal isimdeki adam dışında³⁷ bütün aşiretler harekete katılmayı reddettiler. Ayrıca Uleysîlerden ve Gaveştimlere bağlı olan el-Esbeğîler diye adlandırılan bazı gruplar,³⁸ Kelb aşiretinin bazı kolları, Karmati görüşlerini desteklemeye ikna oldular. Karmatiler, topladığı bu taraftarlarla Şam bölgesine yöneldiler. Şam ve Ürdün valisi Ahmed b. Kiğlağ (Kayıgık) bu dönemde Mısır'da el-Halancî ile savaş halindeydi. Nasr b. Abdullah b. Said bunu fırsat bilip Basra, Ezriat ve Beseniyye'ye³⁹ hareket ederek bu bölgelerin halkı ile savaşmaya başladı. Halkın eman dilemeleri üzerine onlara eman verildi. Arkasından savaşabilecek erkeklerin hepsini öldürmüş, kadınlarını esir almış ve mallarına el koymuştu.

Daha sonra Dımaşk'a doğru yöneldi. Dımaşk'ta Ahmed b. Kiğlağ'ın (Kayıgık) vekili bulunan Salih b. Fazl bunlara karşı koymuşsa da Karmatiler onu mağlup etmişler ve acımaksızın halkı kılıçtan geçirmişlerdi. Salih b. Fazl Karmatilerden eman istemiş, eman verdikleri halde ihanet ederek Salih'i öldürmüş ve askerlerini darmadağın edip Dımaşk'a yürümüşlerdi. Dımaşk halkı onları şehre girmekten alıkoyunca Taberiyye'ye yönelmişler ve orada Dımaşk askerlerinden

³⁵ İbnü'l Esir, VII, s. 444

³⁶ Taberî, s. 2256

³⁷ Taberî, s. 2256

³⁸ Sabit b. Sinan, Esbeğîler Fatımi taraftarı idiler., s. 25

³⁹ Busra, halen bu isimle anılıp Suriye'nin güneyinde bulunmaktadır. Ezriat, Suriye'nin şu anda Dar'a diye adlandırılan şehirlerinden biridir. El-Besniyye ise; Dımaşk ve Dara'nın güneyinde bulunan bir bölgede verilen addır. Yakut el-Hamevi, I, s. 168-171, 322

bir grubun da kendilerine katılmasıyla etrafta bir sürü fesatlar ve fitneler çıkarmışlardı. Taberiyye'ye ulaştıklarında ise Ürdün valisi Ahmed b. Kiğlağ'ın halifesi Yusuf b. İbrahim b. Bağamerdî, Karmatîlere karşı koymuş, ancak o da yenilince eman dilemiş, eman verdikleri halde sözlerinde durmayarak sözlerinde durmayarak katlettiler. Taberiyye'yi yağmalayıp halkını kılıçtan geçirdiler, yaşlı ve çocukları katledip kadınları köle olarak aldılar. Bu haber, halife Müktefi'ye ulaştınca el-Hüseyin b. Hamdan ve bazı komutanları Karmatîlerle savaşılması ve köklerinin kazılması emrini verdi. Bunun üzerine komutanlar Dımaşk'e hareket ettiler. Durumdan haberdar olan Karmatîler gerisin geriye Semave'ye doğru çekilmeye başladılar. el-Hüseyin ve ordusu Semave'ye doğru hareket ederek onları takip etmeye koyuldular. Ancak Karmatîler önlerine gelen bütün su kaynakları ve gölleri kurutmuşlardı. El-Hüseyin ordusuyla birlikte biri ed-Demane, diğer ise ed-Habale diye adlandırılan su kaynağına ulaştıncaya kadar takibe devam etti. Fakat daha ileri gitmekten vazgeçip er-Rahba'ya geri döndü.

Karmatîler Nasr'ın liderliğinde geceleyin halkın gâfil olduğu bir vakitte Heyt'e girerek yağmaladılar. Heyt ahalisi şehrin iç kalesine çekilip surların arkasına kapandılar. Karmatîler şehrin etrafındaki nehirde bulunan gemileri yağmalayıp şehir halkından da yaklaşık yüz kişiden⁴⁰ fazla kişiyi katlettiler. Bir çok eşyayı yağmalayıp 3000 devnin (bineğin) taşıyabileceği buğdayı aldılar. Bu haber, halifeye ulaştınca hemen Muhammed b. İshak b. Kundacık'ı üzerilerine gönderdi. Karmatîler, Muhammed b. İshak b. Kundacık'ı beklemeden yukarıda bahsedilen iki ırmağa çekildiler. Muhammed, onları takibe koyuldu ancak su kaynakları taş ve toprakla doldurulduğu için yoluna devam etmemişti. Hüseyin b. Hamdan'a mektup yazıp onun da er-Rahba tarafından Karmatîler üzerine gelmesini istemişti. İki taraftan Karmatîler üzerine yürüyüp ortada onları sıkıştırmayı düşünmüştü. Hüseyin b. Hamdan da er-Rahba'dan yola çıkıp geldi. Ancak Kelb kabilesine mensup bu adamlar halife ordusunun üzerlerine geldiğini haber alınca aralarından ez-Zib b. el-Kaim adında birisi kumandanları Nasr'a hücum ederek öldürmüş ve başını kesip tek başına halife el-

⁴⁰ İbnü'l Esir, VII, s. 452, İbn'ül Esir, bu sayının iki yüz kişi olduğunu belirtir. s. 452

Müktefi'nin huzuruna varıp affedilmesini istemişti. El-Müktefi ona eman vermiş ve ona her yıl ödenmek üzere bir mükafat tahsis etmişti. Ayrıca bundan sonra da onun kabilesine kimse dokunamayacaktı. Karmatîler liderleri Nasr'ın öldürülmesinden sonra kendi aralarında huzursuzluklar baş göstermeye başladı. Bunlardan bir grup Aynu't-Temr'de⁴¹ ikamet eden Ben-i Esed kabilesine giderek halife el-Müktefi'den özür dileyerek eman dilediler. Halife de kendilerine eman verip affetti. Geri kalan Karmatîler ise o iki ırmak arasında kalmış ve inançlarında inat edip kaldılar. Bundan dolayı halife el-Müktefi, Hüseyin b. Hamdan'a bunların üzerine yürümesini ve köklerini kurutuncaya kadar savaşmasını istemişti. Bu olaylar üzerine Zikreveyh b. Mihraveyh, el-Kasım b. Ahmed ismindeki davetçiyi onlara yollayarak ez-Zib b. Kaim'in yapmış olduğu şeyin kendilerinden nefret edilmesine yol açtığını oysa kendilerinin bağlı buldukları dinlerinden irtidat ettiklerini, Mehdi'nin ortaya çıkış tarihinin geldiğini, binaenaleyh Kufe'de kırk bin kişinin kendisine biat ettiğini ve Musa (as) ve düşmanı Firavun hakkında Allah'ın vaad ettiği günün kendi günleri olacağınıdır. Bu vaad edilen gün Ziyet Günüdür.⁴² İcraatlarını H. 293 yılının Kurban Bayramında Kufe'ye ulaşınca kadar gizli tutulmasını tavsiye etmişti. Zikreveyh'in temsilcisi Kasım b. Ahmed, adamlarına kendilerini gizlemelerini ve Kufe'ye 293 yılı Kurban Bayramı gününe ulaşınca kadar kesinlikle açığa çıkmamalarını ve yollarına devam etmelerini emretmişti. O, Karmatîlerin kesinlikle Kufe'ye gideceğini ve Mehdi'nin Kufe'de ortaya çıkacağını telkin ediyordu. Bunlar nihayet Kufe kapısına gelip dayanmışlardı. Kufe halkı ise onların namazgahlarından uzaklaşmıştı. O sırada Kufe valisi İshak b. İmran idi. Karmatîler, Kufe'ye sekiz yüz süvari ile girdiler. Bu süvarilerin üzerinde bir sürü zırh ve gayet mükemmel savaş aletleri vardır. Kasım b. Ahmed'e mükemmel bir kubbe yaptırıp bu kubbenin peygamber alameti olduğunu ileri sürmüşlerdi. Onlar, "el-Hüseyin'in intikamcıları" diye slogan atıyorlardı. Bununla Zikreveyh'in Bağdat'ta çarımha gerilen

⁴¹ Aynu't Temr: Kufe'nin batısında Enbar şehrine yakın olan bir beldenin ismidir. Bkz. Yakut el-Hamevi, IV, s. 176

⁴² Taha, 20/59

oğlunu kastetmekteydiler. Parolaları Zikreveyh'in öldürülen iki oğlunun adı olan "Ya Ahmed, Ya Muhammed" idi. Bu Karmatîler beyaz sancaklarını dikerek Kufe halkından bazı kimselerin katılmalarını beklemiş, ancak kendilerine hiç kimse katılmayınca halka saldırıp onlardan yirmi kadarını öldürdüler. Bunun üzerine Kufe halkı da silahlarına davranarak karşı koymaya başladı. İshak da Kufeliler ile birlikte Karmatîlerle çarpışarak onlardan yirmi kişiyi katledip Karmatîleri şehrin dışına çıkarmışlardı. İshak ve adamları o günün ikindi vaktine kadar Karmatîlerle savaşmışlardı. Bu çarpışmalar sonunda Karmatîler, Kadisiye taraflarına çekilip gittiler. Kufe halkından İshak ile birlikte Karmatîlerle çarpışan Hz. Ali'nin torunlarından bir grup da vardı.

Kufe valisi İshak halifeye yazdığı bir mektupta ondan yardım istemiştir. Halife el-Müktefi ona ileri gelen komutanların da aralarında bulunduğu bir grup askeri yardımcı kuvvet olarak gönderdi. Bu komutanlar arasında Vasıf b. Severtekin et-Türkî, el-Fazl b. Musa b. Boğa, Afşin Bişr el-Hadim⁴³ ile Emiru'l Müminin hizmetçilerinden Raik el-Harrarî ve el Haceriyye kölelerinden bir grup kimse vardı. Bunlar (zilhicce) eylül-ekim ayında Kadisiye yakınlarına varıp "es-Savan" denilen yere karargahlarını kurdular ve orada Zikreveyh ile karşılaştılar. Savaşın ilk günü Karmitalar yenilgiye uğradılar. Ancak Zikreveyh, gizlice arkalarından dolanarak halifenin ordusunu gafil avlamış ve onlara çok acı bir yenilgi tattırmıştı. Hal böyle olunca halifenin ordusunda sadece bineği kuvvetli olan ve yaralı olup ölü numarası yapanlar kurtulmuştu. Zikreveyh halifeye ait ordunun geride bırakmış olduğu mallar ile deve yüklü üç yüz binek, silah ve beş yüz katırı ganimet olarak almış ve hizmetçiler hariç bin beş yüz kişiyi de katletmişti. Karmatîler bundan böyle önüne geçilmesi zor olan bir güç haline gelmişlerdi. Bu vakianın haberi Bağdat'a ulaşınca halife ve Bağdatlılar hadisenin ne kadar ciddi olduğunu anlamakta gecikmediler. Çok geçmeden halife Muhammed b. İshak b. Kundacık'ı ve Benu Şeyban kabilesinden iki bin'den fazla adamı, erzaklarını temin etmek suretiyle Karmatîlerin üzerine sürdü. Ancak bunu duyan Zikreveyh bulunduğu mekanı terk ederek el-

⁴³ İbnü'l Esir'e göre Afşin'in adamlarından, el-Kamil, VII, s. 456

Mesniyye suyuna doğru hareket etti.⁴⁴ Zikreveyh 294/906-907 yılının Muharrem (Ekim-Kasım) ayında el-Mesniyye suyundan ayrılıp hacıların yolunu kesmek üzere harekete geçti. "es-Selman"⁴⁵ denilen yere gelip burada ikamet ederek beklemeye koyuldu. İlk hacı kafilesi 17 Muharrem/28 Ekim 906 günü "Vakisa"⁴⁶ denilen yere ulaştı. Vakisa halkı Karmatîlerin yakında olduklarını ve kendilerine saldırmak istediklerini haber verince hacılar hemen Vakisa'dan ayrıldılar. Karmatîler Vakisa'ya vardıklarında, halka hacıları sordular. Hacıların gittiğini söylenince Zikreveyh, Vakisa halkını itham ederek yem tüccarlarını öldürüp yemlerini yaktılar. Vakisa halkı kalelerine ve evlerine kapandılar. Vakisa halkını günlerce kuşatan Zikreveyh oradan ayrılıp Züka-le⁴⁷ tarafına doğru gitti. Yolda giderken Beni Esed kabilelerinden bir gruba saldırdı.

Bu arada halifenin emriyle Bağdat'tan Karmatîler üzerine gönderilen askerler Uyunu't-Taff denilen merkeze ulaşmışlardı. Ancak Zikreveyh'in es-Salman'dan hareket ettiği haberi kendilerine ulaşınca derhal buldukları yeri terk ettiler. Fakat Geylan b. Keşmird, orduda bulunan atıların bir kısmıyla Vakisa şehrinde konuşlandı. Zikreveyh Mekke'den dönen Horasan hac kafilesini şeytan geçidi denilen mevki-de karşılayarak onlarla şiddetli bir çarpışmaya girdi.⁴⁸ Ancak savaş esnasında çok kuvvetli ve dayanıklı olduklarını görüp güç yetirmeyeceğini anlayınca onlara; "*İçinizde Sultanın vekili var mı?*" diye sordu. Onlardan; "*Hayır içimizde öyle bir kimse yok*" cevabı alınca, "*Öyleyse sizinle bir işim yok, gidebilirsiniz!*" dedi. Kafile Zikreveyh'in bu sözüne inanarak yoluna devam etti. Ancak Zikreveyh devam etmekte olan bu kafiyele ani bir saldırı düzenleyerek onları gâfil avlamış erkeklerin hepsini kılıçtan geçirmiş, çocuk ve yaşlılara eziyet etmiş, kadınları köle

⁴⁴ Sabit b. Sinan, s. 25-30; İbnü'l Esir, VII, s. 456

⁴⁵ Cahiliyye döneminden beri varolan ve Irak ile Tihama'yı birbirine bağlayan bu yolda bulunan bir suyun adıdır. Bkz. Yakut el-Hamevi, "es-Selman" maddesi.

⁴⁶ Irak ile Mekke'yi birbirine bağlayan yol üzerinde bulunan bir yerdir. Yakut el-Hamevi, V, s. 353-354

⁴⁷ Kufe'den Mekke'ye giden yol üzerinde bulunan bir yerdir. Yakut el-Hamevi, "Zulale" maddesi.

⁴⁸ Sabit b. Sinan, s. 15-16; İbnü'l Esir, s. 459, 460, 461

edinmiş ve bütün mallarını talan etmişti. Bu arada savaştan kaçan bir kısım insan, meydana gelen bu olayı Geylan b. Keşmird'e haber verdiler. Bunu duyan Geylân; *"Halifenin ordusunu ölüme maruz bırakmam"* diyerek yandaşlarıyla birlikte geriye döndü. Daha sonra savaştan kaçıp kurtulan bir kısım hacıyı üçüncü kısım kabileyi uyarmaları için yolladı. Bunlar da gelmekte olan üçüncü kabileye Karmatilerin kendilerine ettiklerini anlatıp bu yoldan gelmemelerini, halifenin göndereceği ordunun ulaşacağı zamana kadar Feyd ve Medine'ye geri dönmeleri uyarısında bulundular ancak üçüncü kabile bu uyarıları dikate almadı ve işi kadere terk ederek yoluna devam etti.

Karmatiler, şeytan geçidinde hacıları katledip mallarını talan ettikten sonra burayı terk etmek üzere yola koyuldu. Vâkisa, Sa'lebiyye ve Akabe'de önlerine çıkan bütün kuyu ve gölleri toprak, taş ve kum ile doldurarak kullanılmaz hale getirdiler. Daha sonra da Mekke yolunda bulunan el-Hebir mevkiinde üçüncü hac kafilesini beklemeye başladılar. Bir müddet sonra bekledikleri üçüncü hac kafilesi geldi ve bunlarla da şiddetli bir savaş başladı. Üç gün süren bu savaş neticesinde susuzluğa dayanamayan kabile Zikreveyh liderliğindeki Karmatilere teslim olmaya mecbur kaldı. Derken Zikreveyh hiç vakit geçirmeden bunları kılıçtan geçirdi. Öyle ki, ölüleri üst üste koymak suretiyle adeta bir teppe oluşturdu. Karmatilerin kadınları ise ölülerin arasında dolaşıp henüz ölmemiş kişileri tespit edip öldürmek için ölülerin yüzüne su çırpmaktaydılar. Bu çarpışmada ölenlerin sayısı yirmi bin idi. Zira Karmatilerin savaş ile meşgul oldukları bir zamanda kaçmayı başaran ve ölülerin arasında ölü numarasına yatıp unutululardan başka kimse kurtulamamıştı. Yine Karmatilerin bu savaşta elde ettikleri ganimet yaklaşık bir milyar dinar idi. Ganimet olarak aldıkları bu malların cümlesi Tolunoğullarına ait idi. Zira Tolunoğulları, Mısır'dan Bağdat'a göç ettikleri vakit gittikleri yerde kendilerinden zorla alınır düşüncesiyle kendilerine ait mücevher ve altın namına ne varsa külçeler haline getirip develerin yüklerine katarak gizlice Mekke'ye yolladılar. Dolayısıyla bu kabilede kendilerine ait ne varsa hepsine el konuldu.

Daha sonra Zikreveyh birkaç adamını Halifenin Kadisiyye'de bulunan ordusu hakkında bilgi edinmeleri için yolladı. Bu arada kendisi de halifenin hacda bulunan askerlerini beklemeye koyuldu. Oysa onlar da

yanlarında bulunan bir kısım tüccarla birlikte Feyd şehrinde Zikreveyh'nin hacılara taarruz edip etmediği haberini beklemekteydiler. Kendilerinden önce giden hacıların Karmatilerin gazabına uğradıkları haberi kendilerine ulaşınca yola çıkmaktan vazgeçip halifeden gelecek yardımı beklemeye başladılar. Bunu duyan melun Zikreveyh Feyd şehrine doğru harekete geçti. Feyd şehrinde bulunan iki kaleye sığınarak kendilerini korumaya başladılar. Zikreveyh burada bulunanları kuşattı ve bu kuşatma çemberini alabildiğine daralttı. Daha sonra onları teslim olmaya çağırdı ve teslim olmaları halinde güvende olacakları vadedinde bulundu. Feyd ahalişi Zikreveyh'in çağrısına cevap vermeyince onları öldürmek ve mallarını yağmalamakla tehdit etmeye başladı. Ancak bu tehditler Feyd ahalisinin teslim olma kararıyla arttırmaktan öteye gidemedi. Bunları birkaç gün kuşatma altında tutan Zikreveyh sonuca varamayacağını anlayınca önce en-Nibâc'a sonra da Hafr Ebî Musâ⁴⁹ beldesine hareket etti.

Zikreveyh'nin hacıları öldürme haberinin her yere yayılması halife el-Müktefi'nin ve bütün Müslümanların ağrına gitmişti. Bunun üzerine Halife el-Müktefi ordularını teçhiz ederek Rabiülevvel ayında Vasıf b. Suvartekin ve diğer kumandanlar komutasında Zikreveyhî'nin üzerine sürdü. Rabiülevvel ayının sekizinde Halife'nin orduları ile Zikreveyhî Haffan'a giden yolda karşı karşıya geldiler. Halifenin orduları ve Zikreveyh liderliğindeki Karmatiler karşı karşıya geldikleri aynı gün içinde şiddetli bir muharebeye başladılar. Gece olunca savaşa ara verdiler. Sabah olunca muharebe ilk günkü şiddetiyle devam etti. Zikreveyh'e ulaşıncaya kadar Karmatilerden sayılamayacak kadar insan öldürüldü. Zikreveyh tam kaçmaya hazırlanırken halifenin birkaç askeri tarafından beynine kadar işleyen şiddetli bir kılıç darbesiyle kafasından vuruldu. Daha sonra kendisi ve bütün yakınları esir olarak alındılar. Zikreveyh yakalandıktan beş gün sonra öldürüldü. Cesedi diğer esirlerle birlikte Bağdat'a gönderildi. Onun yandaşlarından bir kısmı ise Şam'a kaçtı. Ancak burada da el-Hüseyn b. Hamdan karşılarına çıktı ve hepsini katletti. Bundan sonra halifenin askerleri Zik-

⁴⁹ Şu anda Suudi Arabistan'da bulunan ve Hafru'l Bâtin diye anılan şehrin adıdır. Yakut el-Hamevi, *Mu'cemül Buldan*, "Hafr" ve "en-Nibâc" mad.

reveyh'nin kellesini ve bir grup kadın ve çocuk alarak haccın engellenmemesi için Horasan'a götürdüler. Bu arada Zikreveyh'nin el-Haddad ve el-Müntekim -Zikreveyh'in kayınbiraderi – iki adamını bedevî Arapları kendi hareketlerine katılmaları için ikna turlarına çıktılar. Ancak bedevî Araplar bunları yakalayıp halifeye götürdüler. Halife de bunları katletti. Halife bununla yetinmeyerek Irak'ta bulunan Karimatileri de tutukladı. Bunların bir kısmını katlederek diğer bir kısmını ise hapsetti.⁵⁰

SONUÇ

Zikreveyh ile taraftarları Abbasiler tarafından nihai olarak yenilgiye uğratıldıkları 294/907 yılına kadar faaliyetlerini sürdürdüler. Zikreveyh'in ölümünden sonra 299 (911-912) yılında Karmatî reislerinden ve ileri gelenlerinden olan Zikreveyh'in iki komutanı el-Azim ve el-Ağber Bağdad'a gelip eman dilemişlerdi.⁵¹ Zikreveyh'in Kufe Sevad'ında sağ kalan yandaşlarından bir bölümü onun ölümünü kabullenmeyerek geri dönüşünü beklediler. Bunların arasında, dâi olarak Ebu Hatim el-Zutti adında biri, ön plana çıktı. Bu dai yandaşlarından oluşan gruba bazı sebzelerin yenilmesini ve etini yemek için hayvan kesilmesini yasaklandığından Bakliyye adı verildi. Bu ad, sonraları, çoğunluğu Muhammed b. İsmail'in mehdiliğine inanmayı sürdüren Güney Irak Karmatîlerinin tümü için kullanılır oldu. Hamdan ve Abdan'ın yandaşları da bir süre sonra Bakliyye'ye katılmışlar.⁵² İsa b. Musa ve Mesut b. Hureyf gibi önderlerin yönetiminde, bu Karmatî koalisyonu güney Irak'ta bir süre devam etti. 312/925'te mehdîlik iddiasıyla ortaya çıkan birinin ardında toplanan bu grup, Abbasiler tarafından yenilgiye uğratılarak dağıtıldı. Karmatîler (Bakliyya) bir kez de 316/928'de Kufe Sevad'ında ayaklandılar. Bu ayaklanmanın bastırılması sırasında İsa b. Musa Abbasilerin eline düştü. Ancak 320/932'de hapisshaneden kaçarak yeniden dava için çalışmaya başladı. En sonunda Bakliyye içinden çoğunluğu İranlılardan oluşan bir grup, Ebu Tahir

⁵⁰ Sabit b. Sinan b. Kurra, s. 16-17-18

⁵¹ İbnü'l Esir, VIII, s. 6

⁵² Makrizi, *İttiaz*, I, s.179-180

el-Cennabî'ye katılarak Bahreyn'e gitti ve burada Acemiyyun olarak adlandırıldı.

Zikreveyh, Suriye ve Irak'ta İslam dünyasında siyasi ve sosyal bir devrim yapmak amacı ile yola çıkmıştı. Bu yolda ailesinden bir çok kimseyi kaybetti. Temel hedefi Bahreyn'dekine benzer bir Karmatî devleti kurmak idi. Bu amacına ulaşamamasının çeşitli nedenleri vardır. Zikreveyh b. Mihraveyh mücadelesini yürütürken yalnızca Sünni gruplarla uğraşmamıştır. Aynı zamanda İsmailî gruplarla da mücadele etmiştir. Dayandığı sosyal gruplar arasında; talan, yağma ve istila etmeyi temel hedef edinenlerin oluşu Zikreveyh'in başarısız oluşunun temel nedenleri olara kabul edilebilir. Güç tabanını ideolojik konulardan çok talanla ilgilenen Beni Kelb boyunun güvenilir bedevîleriyle sınırlamıştı. Ayrıca hareketin faaliyet alanı, Emevî döneminin başarısız Şii ayaklanmalarında olduğu gibi, halifeliğin merkezî yönetimine çok yakındı. Öte yandan, Mısır'daki Tolunoğlu Devletinin Suriye-Filistin bölgesini yönetmedeki zaafı, Abbasilerin işine yaramıştır. Karmatîlerin ayaklanmasını bastıran Abbasîler, Tolunoğulların bu durumundan yararlanarak Mısır ve Suriye'de denetimi yeniden ele geçirdiler.⁵³

KAYNAKÇA

- Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihanguşa*, çev. Mürsel Öztürk, II, Ankara 1999
- Abdullah Ekinci, *IX-XI. Yüzyıllarda Karmatiler'in Siyasi, Sosyal Ve İktisadi Faaliyetleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Elazığ 2002
- Bağdadî, *el-Fark Beyne'l Firak*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid, Kahire Trz
- Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (trc. E. Ruhi Fığlalı), İstanbul 1979
- Bernard Lewis, *The Origins of İsmailism*, London 1940

⁵³ İbn Adim, *Buğdetu'l Taleb fi Tarihu'l Halep*, s. 278-279

- E. Ruhi Fiğlalı, "Abdullah b. Meymun el Kaddaî" , *DİA*, I, İstanbul 1988
- Farhad Daftary, *The İsmailis: Their History and Doktrins*, Cambridge University Press, 1990
- İbn Tağriberdi, *Nücümü'z-Zahire*, 3-4, Darü'l Kitab Neşri, trz.
- İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, VII, Beyrut 1982
- İbn Nedim, *el Fihrist*, (Nşr: Rıza Teceddüd), Tahran 1971
- İbn Adim, *Buğdetu'l Taleb fi Tarihu'l Halep*, ed., S. Zekkar, Beyrut 1971
- İsmail K. Poonawala, "Qaramatah" *ER*, XII, Newyork 1987
- Kazım Yaşar Koprıman, "Tolunoğulları" *DGBİT*, V, Konya 1994,
- Kemaleddin Ömer b. Ahmed b. Ebi Cerrad, *Zubdetü'l Halep min Tarihü'l Halep*, I Dımaşk 1997
- Makrizî, *İtti'azü'l Hunefa*, (nşr. Cemalleddin eş-Şeyyal) Kahire 1867
- M. Th. Houtsma, "Abdullah " *İA*, I, Eskişehir 1997
- Mesudi, *el-Tenbih ve'l İsrâf*, Beyrut 1965
- Mesudi, *Murucu'z-Zehap*, IV, Beyrut Trz
- Philip K. Hitti, *History of Syria*, London 1957
- Sabit b. Sinan b. Kurra, *Tarihü'l Karamita*, ed. S. Zekkar, Darü'l Hasan, 1986
- S. M.. Stern, "Abd Allah b. Meymun, *EP*, vol. I, Leiden 1960
- Taberi, *Tarihü't Taberi*, II, III, IX, X, Leiden 1879-81
- Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l Buldan*, I, III, IV, V, Dar el-Kitab el-Arabi neşri, Beyrut
- W. İvanow, *The Rise of The Fatimids*, Bombay 1942
- W. İvanow, *The Alleged Founder of İsmailism*, II, Bombay 1940
- W. Madelung, "Hamdan Karmat", *EP*, III, Leiden 1971
- W. İvanow, *The İsmaili Tradition Concerning The Rise of The Fatimids*, Oxfort University Press, 1942